

ענייני הר הזיתים בתקופת הגאונים

מאת ח. ז. הירשברג

ידועה למדי חשיבותו של הר הזיתים בחייו הדתיים והחברותיים של היישוב היהודי בארץ-ישראל — הרבני והקראי כאחד — בתקופת הגאונים. בתעודות הגניזה נזכרות לעתים תכופות תפילות שהיו עורכים בימי חג ועצרת על הר הזיתים והטכסים הדתיים שנהגו עליו בעלות עולי-רגל בהמוניהם אל ירושלים. גם במדרשים ובפיוטים שנתחברו באותה תקופה מצויים רמזים רבים לר זה. אכן יש באותם המקורות כמה נקודות, שנראה כי עדיין לא נתחווירו כל צרכן. הפעם נטפל בשני עניינים שכדאי לבררם: א. מתי התחילו היהודים להתאסף על הר הזיתים לשם עריכת תפילות וטכסים. ב. במה זכו שער הקדים והר הזיתים לאותה חשיבות, שייחסו להם בתקופת הגאונים.

א. הגירוש מהר הבית ורכישת הר הזיתים.

הדעה המקובלת היא, כי את הר הזיתים קנו היהודים עם ראשית התיישבותם בירושלים אחרי שהעיר נכבשה בידי הערבים¹. היא מסתמכת על דברי מכתב שנשלח מירושלים, כנראה בשליש האחרון של המאה ה' לסה"נ². במכתב זה נאמר:

ומאת אלהינו היתה זאת כי הטת עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש וישבו עמהם מאז ועד היום הזה. והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את בית המקדש מכל גיאול ויתפללו על שעריו ולא יהיה ממהה על ידיהם. וקנו הר הזיתים אשר עמדה השכינה

1) ש. אסף ול. א. מאיר. ספר הישוב ב' עמ' י"ח; עיין גם Mann, *The Jews in Egypt and Palestine*, I, p. 44; II, p. 189; ש. קרויס, השלח מ"ב (תרפ"ד) ע' 142 כותב: דברי המכתב כאילו אומרים: את הר הבית גולו ממנו וקבלנו בחליטים את הר הזיתים; ברסלבסקי ידועות ה'. עמ' 28 קובע, כי הר הזיתים היה, בחלקו לפחות, קניינם של יהודי ירושלים, והיה גודל למקום תפילה במשך כל התקופה הערבית.

2) התאריך בסוף המכתב: היום נכתב במרחשון מן שנת אלף הצ"ט לשטרות (אוצר טוב שנת חרל"ז—תרל"ח עמ' 081 שו' 4. תוספת על *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums* IV (1877), Magazin III (1876) S. 217. הרבני מעיר, כי שמו של השליח הנזכר שם, ר' יונה חקן בירבי יהודה הספרדי, יוכל לעזור בקביעת זמנו של המכתב. ואמנם מזכיר חגאון ר' שלמה הכהן ל"צ (= כוהן צוק, ז"א לא ר' שלמה בן יהודה) אדם בשם אהרן הספרדי בר' יונה (עיין *Gottheil-Worell, Fragments from the Cairo Geniza in the Freer Collection*, p. 28 l. 26 and p. 30 l. 31). נראה שיש לזהות את ר' יונה בן יהודה לאביו של אהרן, שחי לפני זאת בסוף המאה ה'. התאריך המתקבל ביותר על הדעת הוא א' רצ"ט לשטרות=977 לסה"נ — כפי שקבע ש. אסף, ציון (מאסף) ב', 113. ועיין גוסוף על הדעות שנזכרו בעניין זה בסה"י ב', עמ' 18 הערה 23, גם בדברי דינבורג, ישראל בגולה א'. 161-60 ציון (מאסף) ג', עמ' 82.

עליו, ככתוב ויעל כבוד י"י מעל תוך וגו' (3). שלוש שנים מכרות (השכינה) ואומרת שובו בנים [שון בבנים] (4) ויתנו כתיף סוררת ולא שמעו ולא [הטו] את אזנם. אז אמר אלך ואשובה אל מקומי וגו' (5). הוא המקום אשר נתפלל בו בימות החגים מול היכל י"י ביום הושענא (6).

מכתב זה אינו יכול לשמש ראיה מכרעת לרכישת הר הזיתים בראשית התיישבות היהודים בירושלים לאחר הכיבוש הערבי, וכי למה היה להם לקנות את הר הזיתים כמקום לתפילות, בשעה שלפי ההסכם הותר ליהודים להתפלל על שערי בית המקדש ולא יהיה ממחה על ידיהם (6א). אין גם להניח שמכיוון שהנוצרים התנו במפורש עם עומר כי לא ישובו יהודים בתוכם בירושלים, רכשו אלה את הר הזיתים כדי להתיישב שם (7). מקור יהודי, שפירסמו ש. אסף מתוך אוצרות הגניזה. מעיד שהיהודים התיישבו בדרום העיר בקרבת השלוח (8). נראה שמחברי המכתב כיסו כאן (אולי שלא במתכוון) על מאורעות מסוימים, אך גילו טפח במקומות אחרים שבמכתבים, שבהם רמזו לרדיפות שמצאו ולתגבורת ששמו עליהם. הרי מה שמסופר באותו מכתב מספר שורות לפני-כן: הנושאים חרפות הגויים ופיהם לא פותחים; באו זרים על מקדשי בית י"י; הנושאים עלו רעי גוים, אשר ירשו את בתי מלכי בית דוד ודירות חורי יהודה ובנימין... על רוע מעללינו הרחקנו ממנו ובאו בו פריצים וחללוהו, שועריו זרים, סביבותיו קברים (9).

לכאורה אין בדברים אלה רמזים למאורעות מסוימים. אך מתוך דבריו של הקראי סלמון בן ירוחם וממקורות ערביים אנו למדים כי הכוונה למעשים שקרו בימים ההם. בפירושו לתהלים אומר הוא:

וכאשר יצאו הרומיים (= ביזאנטיים) ממנה (מירושלים) בחסדי אלהי ישראל וצמחה מלכות ישמעאל. הותרה ליהודים הכניסה (אליה) והישיבה (בה), ונמסרו להם חצרות בית ה'; וימשיכו להתפלל בהם מספר שנים. לאחר מכן הגיעה אל מלך ישמעאל הידיעה על מעשיהם הרעים, קטטותיהם, שתיית היין, השכרות ודברי הכזב, ויצו לגרשם אל שער משערי המקדש ויתפללו שם ולא מנעו בעדם לסובב את שאר השערים, ויהיו במצב זה מספר שנים. ויוסיפו במעשי המרי; ויקם עלינו מי שגירש אותנו משער בית המקדש. לאחר מכן (הגיעו) הערלים כעת למצב, שהם מכים אותנו כדי להוציאנו מבית המקדש (= ירושלים) ולהפריד ביננו ובינה (ירושלים) (10).

(3) יחזק' י"א, כ"ג. (4) ירמ' ג', כ"ב.

(5) הושע ה', ט"ו. הררש על הר הזיתים נשתמרה במתיחתא דאי"ר כ"ה בשם ר' יוחנן; עיין גם סדר"כ קי"ד, ע"ב. (6) אוצר טוב (כנ"ל הערה 2) עמ' 079 שו' 10-16, = סה"י ב', עמ' 18.

(א) עיין להלן עמ' 159 והערה 20.

(7) עיין טברי א', 2405 (סה"י ב', עמ' 15). לא מצאתי שום רמז בספרות שיאשר את השערה של ברטלבסקי, ידיעות ה', עמ' 29, כי בהר הזיתים היתה שכונה יהודית. להיפך מתוך המקורות יש לחסוק כי הר הזיתים היה רק מקום תפילה ואסיפות ולא היה מיושב יישוב קבע.

(8) עי' ידיעות ז', עמ' 22-28.

(9) אוצר טוב כנ"ל (בהערה 2) עמ' 078 שו' 4; שו' 25-25 עמ' 079 שו' 2.

(10) ר' 18-19 Mann, *Texts and Studies* II, pp. = סה"י ב' עמ' 20. לפי דעתו של מאן, שם עמ' 19, התכוון המחבר בפסקתו האחרונה לנוצרים (ערלים). ואמנם לפי דברי יחיא אבן סעיד הרופא הנוצרי מאנטיוכיה (עיין סה"י ב', עמ' 23), היו היחסים בין היהודים ובין הנוצרים מתוחים באותה

דברי סלמון מבהירים כמה פרטים שלא פורשו במכתב: ההגבלות בזכויות היהודים להתפלל בציבור בחצרות בית המקדש וגזירות הנישול באו שלבים, שלבים. בראשונה הותר להם להתאסף בכל שטח הר הבית ותמורה זאת היו מחויבים לכבד את שטח בית המקדש מכל גיאול. אישור להטלת חובה זו אנו מוצאים כדברי ג'מאל א-דין אלמקדסי המספר, כי על ניקוי ההכלוך במסגד, שהיה מתהווה במועדים בחורף ובקיץ, ועל ניקוי הכיורות לטהרה, התעלות והבורות שהם סביב הג'אמע (מסגד גדול שבו עורכים הפילות יום שישי בציבור) הִפְקְדו עשרה (ומשרבו, עשרים) משרתים יהודים (ועשרה נוצרים), ששחררו ממס הגולגולת. מלבד שמשים אלה היו הרבה משרתים יהודים שהיו מייצרים את הזכויות למנורות ומעשי זכויות אחרים, וגם היו עושים את הפתילות למנורות. גם אלה היו פטורים ממס הגולגולת. זו היא זכותם לדור דורים מימי של עבד אלמלך אבן מרוואן (הוא שבנה את כפת הסלע) ועד ימינו (11).

פסקה זו על זכויות משרתי המקדש עומדת לכאורה בניגוד למסורת אחרת שמביא ג'מאל א-דין אלמקדסי בשם עטא ששמע אותה מאביו (חי 670—753 לסה"נ), כי עומר (השני) אבן עבד אלעזיז (שלט מ-717—720 לסה"נ) גירש את היהודים, שהיו ממונים על הארת בית המקדש והפקיד במקומם עבדי האוצר (12). אך למעשה אין ניגוד בין שתי הידיעות. הזכות שהעניק עבד אלמלך למשרתי המקדש, בפטרו אותם ממס הגולגולת, עמדה בתקפה עוד בימי המספר, שעליו מסתמכת שרשרת המסורת, ז"א במאה הי"א לסה"נ (13). אבל מימי עומר השני לא הורשו למלא את תפקידם בהארת בית המקדש (כלומר הר הבית) (14).

תקופת שלטונו של עומר השני מציינת מפנה ביחסים בין הדת השלטת ובין אנשי החסות — היהודים והנוצרים. הוא הראשון שהנהיג הגבלות לגביהם. אין ספק שאדיקותו הדתית של הכליף הזה גרמה לגירוש היהודים מחצרות הר הבית — אף על פי שהסופר המוסלמי אינו מזכיר את הסיבה. אולם גם הפעם מגלה סלמון בן ירוחם טפח ממה שאירע אז כנראה: מעשיהם הרעים, קטטותיהם, שתיית היין ודברי הכזב של היהודים נודעו למלך ישמעאל. פרט לשתית היין — עוון כבד בעיני מוסלם שומר דת — מרמזות שאר ההאשמות למחלוקת במחנה יהודי שלא קשה לעמוד על אופייה. הלא בימי של עומר קם שריע המשיח שרצה לגאול את ישראל — וגרם למחלוקת במחנה ישראל. מצדדיו השמיעו דברי כזב ומתנגדיו התקוטטו עמהם. במצב זה חשב

תקופה; וראה גם להלן הערה 34. [לפני הצלבנים היתה לנוצרים הודמנות להציק ליהודים בימי המוסלמים הנוצריים של הפאטמיים].

(11) ג'מאל (או שהאב) א-דין אלמקדסי (מת 1364 לסה"נ) בספרו מ'יר אלעראם, שקטעים ממנו חוציא לה סטרנב' בתרגום אנגלי Le Strange, J.R.A.S. NS XIX (1887), pp. 258—296 וראו הפרקים ה"ו' במקור, שם עמ' 297—305; עיין עמ' 303—304. המחבר השתמש בספרו של חאפט' אבן עסאכר (חי בסוף המאה הי"ב לסה"נ) וזה הסתמך על שלשלת מסורות שהגיעה עד אבו אל-מעאלי אלמקדסי (חי במאה הי"א לסה"נ). הספר מ'יר אלעראם היה אחד המקורות שהשתמש בהם מ'יר א-דין (חי בסוף המאה ה"ט לסה"נ) והקטע מתוך ספרו (אלאנס אלג'ליל ע' 249) המעניין אותנו הובא בסה"י ב' עמ' 19.

(12) שם עמ' 305 (=מ'יר א-דין עמ' 250).

(13) וכן נמסר במכתב מסוף המאה הי' כי בין בניהם של היהודים אשר עמדו בשירות המסגד חיתה המסורת הזאת: וישבו עמהם מאז ועד היום (עיין לעיל עמ' 156). נראה כי בשמר זכר העובדות מלפני שלוש מאות שנה ויותר — מאחר שקשורה היתה בהן זכות מיוחדת — השחרור ממס הגולגולת; ועיין סה"י ב' עמ' ט"ו והערה 9.

(14) על הוראת המלים בית אלמקדס בספרות הערבית עיין גויטיין, ידיעות י"ב, עמ' 122.

הכִּיף כי לא רצוי שיהודים יסתובבו בחצרות בית המקדש וישרתו במסגד מוסלמי (15).
 לאחר נישוף זה עדיין הורשו היהודים להתאסף באחד משערי המקדש לשם
 הפילה בציבור ולא הפריעו אותם מלסובב על שאר השערים — כמובן מבחוץ! באיזה
 שער היו מתאספים אז לתפילות בציבור ולעצרות? אין כל ספק שהכוונה לאחד השערים
 בחומה המזרחית של הר הבית; ומותר להצביע על שער הכוהן — שער הקדים,
 שמקומו היה — כנראה — במקום שער הזהב — שער הרחמים של ימינו (16), כשער שאִיו
 רומז סלמון בן ירוחם. בספרות של התקופה היא נזכר שער הכוהן פעמים רבות
 והיו מייחסים לו מעלה יתרה בקודש, מכיוון שקשורים היו בו ייעודים משיחיים — דבר
 שיתבאר בפרוטרוט בחלק השני של המאמר (17). נראה שסלמון רומז לדעות אֵלה בדבריו:
 ויוסיפו במעשי המרי — ומשום כך גורשו לאחר זמן גם מאותו השער ונאסרה
 עליהם התפילה בציבור וטכסים רבים במקום ההוא. מאורע זה קרה כבר לאחר בוא
 הקראים לירושלים ולכן מדגיש סלמון הפעם: ויקם עלינו מי שגירש אותנו...
 באותה תקופה נהרס או נסתם גם השער, שבו היו מתפללים היהודים — דבר שיש להסיקו
 מתוך דברי המכתב: (ה' ישקיף ברחמיו) לבנות שער הקדים (18). אמנם גם הפעם לא
 נאסרו הסיבובים (מבחוץ) על השערים של הר הבית של יחידים וקבוצות קטנות —
 אך לא הקפות ברוב עם — ובמכתב שלנו נאמר: ואין לנו ניחמה כי אם בסובבנו על
 השערים (19). עובדה זו מאשרת תגליות כתובות שנמצאו על השערים, ומקורות ספרותיים (20).
 ברם איסור הכניסה לתוך שטח הר הבית עמד — לכל הפחות להלכה — בתקפו והשלטונות
 הקפידו על ביצועו, כפי שניזכר להלן, אף-על-פי שהמשרתים היהודיים והנוצריים

(15) ומכיוון שהדבר קרה בימי עומר השני מתיישבת גם הקושיה שהקשה דינבורג, ציון (מאסף)
 ג' עמ' 81, למה מספר סלמון את מעשה הגירוש הראשון בנסתר (במסרו להם, וימשיכו) בעוד שעל
 הגירוש המוחלט מספר הוא בגוף המדבר (ויקם עלינו, גירש אותנו). בימי עומר עדיין לא היתה כת
 הקראים ולכן מותר היה לו לסלמון להוציא אותה מן הגזירה. אך אין להסיק מהשימוש בגוף המדבר כי
 הגירוש השני קרה דווקא בימי סלמון, כפי שסובר מאן, *Texts* ב' עמ' 19-20.
 (16) עיין י. י. יהודה, ציון (מאסף) ג' עמ' 113 הערה 6 ועמ' 150.
 (17) לע"ע עיין סה"י ב' עמ' מ"ז.

(18) אוצר טוב כנ"ל עמ' 078 שו' 30; נראה שזהו הרמז הקדום ביותר לסתימת השער. לפי מעשה
 דינאל (ביהמ"ד ה', 128) נסתר שער הזהב בארץ ושני מלאכים יעלוהו לעת קץ ויציבוהו במקומו. ר' פתחיה
 שניקר בירושלים בשנת 1180 בערך, מספר (סבוב הוצ' ג'ניש (לונדון, 1856) עמ' 64), שמצא את שער
 הרחמים ממולא אבנים וסיד ואין שום יהודי וכל שכן גוי רשאי לבוא שמה. מג'יר א-דין, אָנס עמ'
 380, מוסר כי השער נסגר עוד בימי עומר בן אל-ח'טאב מפני פחד התנפלות אויב, שאללה עזבו, ולא
 'יטח אלא עם בוא ישו. ואולי לסנינו הד מסורת משיחית, שתתבאר בחלק השני של המאמר.
 (19) אוצר טוב כנ"ל, עמ' 079 שו' 4 ו-15. — עיין גם במכתבו של ר' שלמה בן יהודה סה"י ב'
 עמ' 38 (ד' 8) ובהקדמתו של סה"ל בן מצליח לספר המצוות; סה"י ב', עמ' 118 בסוף, וראה גם שם
 עמ' מ"ז הערות 6-7.

(20) ל. א. מאיר גילה בשערי הר הבית שורה של כתובות, החל מימי כיבוש הערבים ואילך;
 עיין מאמריו: ציון (מאסף) ג', 23-25; ZDPV LIII, S. 222-9. השווה גם א. ל. סוקניק, ציון
 (מאסף) ד', 136-139. מ. זולאי מביא, סיני 6 (תש"ה) רפח-רצה, שורה של קטעי פיוטים מהגניזה,
 בהם הוזכרה התפילה בשערי הר הבית; וצדק זולאי בהדגישו, כי כוחם של פיוטים אלה יפה ללמוד
 מהם פרק בהיסטוריה.

היו מערערים עליו, בהסתמכם על זכות השחרור ממס הגולגולת, שאיש לא הטיף ספק בתקפה, ושלאאורה גררה אחריה גם התחייבויות מסוימות⁽²¹⁾.

מתוך דברי סלמון הסקנו שהגירוש המוחלט מכל שטח הר הבית קרה לפי המוקדם לאחר בוא הקראים לירושלים ז"א בראשית המאה הט' לסה"נ⁽²²⁾ — ולפי המאוחר בדורו של סלמון ז"א במחצית הראשונה של המאה הי' ⁽²³⁾. אולם יש בידינו לקבוע את התאריך הזה ביתר דיוק. ברור שרק לאחר הנישול מהר הבית ואיסור התפילות בציבור והעצרות בשער הקדים הוכרחו היהודים להעתיק את הטכסים הדתיים למקום אחר; ואז העבירו את התפילות והעצרות להר הזיתים, לאחר שקנו מקום מתאים לצמיתות לאחוזת עולם, כי הגוים ודאי לא היו מתירים להם להתאסף על קרקע שאינה שלהם. לא נתעה, אם נייחס את היזמה למעשה זה לא בלי ציון. אכן היה ברכישה זו מעין ראשית גאולת הארץ לאחר נישולים וגירושים, התגלות הרצון העו להחזיק מעמד על אף הרדיפות⁽²⁴⁾. ברור שזה נעשה לפני שהועברו התפילות ברוב עם והאסיפות אל הר הזיתים. וכדי לקבוע תאריך זה עלינו לברר מה היא העדות הקדומה על אסיפות הר הזיתים.

אגרתו של הגאון אהרון בן מאיר בדבר זכותה של ארץ-ישראל על עיבור השנה וקביעת המועדים מלמדת אותנו כי שני דורות לפני עלותו על כסא הגאונים ז"א ממהצית המאה הט' לסה"נ — אך ייתכן שעוד דור אחד לפני כן — התחילו עורכים את ההכרזות על עיבור השנה בהר הזיתים. וכן נאמר באגרת ההיא: והזכרתם כי ישתם שוממין וקרא אתכם פחד ורעדה על הכרזת תלמידינו בהר הזיתים, סדרי מועדות ובאמת הכריזו כדת קדמונים... אבותיכם נ"נ היו מקבלים הכרזת הר הזיתים ומעולם לא שינו אבותיכם נ"נ זה המנהג ולא החליפו חוק⁽²⁵⁾. אך במקום אחר באותה אגרת אנו קוראים כי שלושה דורות לפני הגאון בן מאיר עדיין היו מתאספים "בעזרה" — ולא בהר הזיתים⁽²⁶⁾. מכל מקום אין להקדים את

(21) עיין להלן עמ' 162. בדרך כלל הותרה לאנשי החסות הכניסה לתוך מסגדים; עיין אהמד בן חנבל מסנד ג', עמ' 339 שו' 12; עמ' 392 שו' 5 מלמטה. אמנם בזמנים מאוחרים יש הרבה ידיעות על איסורים, בעיקר בתקופה הממלכית.

(22) בדבר התאריך עיין מאן, *Jews* א', עמ' 60.

(23) מאן, *Texts* ב', עמ' 19-20.

(24) על דברים אלה העמידני ר. ז. רובשוב בשיחה על הנושא הזה.

(25) עיין י. בורנשטיין, ספר היובל של ג. סוקולוב, עמ' 105; *A. Guillaume, Further Documents on the Ben Meir Controversy, JQR N. S. V., 553* 11-13.

(26) באותה "עזרה" הרגו הקראים את ר' מוסא — כפי שמספר בן מאיר (*JQR*), שם עמ' 554 שו' 20-555 שו' 1 = סה"י ב' 85). וכידוע קיימת מחלוקת לאיזה מקום התכוון הגאון בדברו על "העזרה". מאן, *Jews* א', סבור שמדובר על הר הזיתים; דינבורג, ציון (מאסף) ג', מס' 69 הערה 84. קובע שהדבר קרה בתצרות הר הבית. לגבי ענייננו אין אמנם נפקא מינה חשובה, מפני שבג' דינבורג מודה כי מאותו הזמן התחילו להתאסף בהר הזיתים. (בסה"י ב' ע' 83 הערה 152 הובעה ההשערה, שהכוונה אולי לרחבה שלפני הכתל המערבי. והדבר קצת תמוה מפני שלא מצאנו זכר לכותל המערבי כמקום תפילות בציבור בשום תעודה מהתקופה ההיא — פרט לאותו מקום סתום במגילת אחימעץ ושמן למקדש בכתל מערבי למחצית שבפנים (חוצ' ב. קלאר עמ' מ"ז) שהוא עצמו טעון ביאור, וכיצד נבוא לבאר על פיו מקום קשה אחר. וכנראה שמקום הכותל לא היה ברור למחבר המגילה למדי; הרי גם ר' בנימין מטודילה קרא לכותל המערבי שער חרחמים. ולחנם טרח ר. י. יהודה, ציון שם, ג' 122, ליישב את הקושיה). ולעניין התאריכים עיין מאן, *Jews* א, ע' 60 גם עמ' 57 ו-65; *Texts* ב', עמ' 44-45; דינבורג, שם, עמ' 70, 82.

האסיפות בהר הזיתים לרבע הראשון של המאה ה'ט'. על פי דרכנו למדנו כי יש לראות את תאריך הגירוש המוחלט שהזכירו סלמון הקראי כמכוון עם תאריך התחלת ההכרזות בהר הזיתים — ז"א המחצית הראשונה של המאה ה'ט'. מקום נאות שיתאים לאסיפות אלה נרכש בלי ספק עוד שנים מספר לפני כן.

כעדות מסייעת בלבד לקביעת התאריך יש אולי לראות גם את סיפורו של תיאופאנס על הקמת המסגד בהר הבית. לפי דבריו התחיל הכליף עומר בשנת 613 (לפי הספירה האלכסנדרונית — היא שנת 643 לסה"נ = 22/23 של ההג'רה) לבנות את ההיכל בירושלים, אך הוא לא עמד על יסודות מוצקים ונפל ארצה. היהודים הסבירו אז לעומר כי הבית לא יעמוד כל עוד לא יסיר את הצלב מעל הכנסייה אשר על הר הזיתים. אז הסירו שונאי הנוצרים את הצלב וכן צלבנים אחרים ורק אז עמד הבניין⁽²⁷⁾.

בידיעה זו אף פרט אחד כמות שהוא אינו מתאים לאמת: א. עומר נרצח בשנת 23 ה'לפי כל הדעות לא היה בשנה ההיא או בשנה שלפניה בירושלים. ב. ספק הוא אם בכלל הקים עומר בניין קבוע בהר הבית — ואף אם נייחס לו את הקמת אותו המסגד שראהו ארקולף, נוסע נוצרי שביקר בירושלים בש' 670, היה זה בניין פרימיטיבי, שהוקם מעצים, ואף לו בניין זה התמוטט לא היה הדבר עושה רושם⁽²⁸⁾. ג. הסרת הצלב מכנסיית עליית-ישו, אחת הכנסיות המפורסמות ביותר של ירושלים הנוצרית, בפקודת עומר, מיד לאחר שכרת חוזה חסות עם סופרוניוס⁽²⁹⁾ היתה עושה רושם רב ומתפרסמת ברבים. סיביאוס הארמני, בן דורו של עומר, מספר על מזימות היהודים המרדנים ועל נכליהם, ובכל זאת אינו יודע ולא כלום על הסרת הצלב⁽³⁰⁾. גם הצליינים שביקרו במקום במאה השנים לאחר כיבוש ירושלים אינם מזכירים את עניין הסרת הצלב. ארקולף מפליג בשבח הכנסייה הזאת — מתאר את צורת הבניין ואת יופיו, את המנורות המרובות — ובכל זאת אינו רומז לפגיעה שכאלו פגעו היהודים בכנסייה. בהסיתם את המוסלמים להסיר את הצלב. והרי גם ארקולף — כסיביאוס — ידע לספר מעשיות על יהודים "בלתי מאמינים", שביקשו להציק לנוצרים⁽³¹⁾. גם ויליאם א'ד הקדוש, שהיה בארץ לפני 754, מרבה לספר על אותה כנסייה ואינו יודע דבר על הסרת הצלב⁽³²⁾. על סמך דברי הנוסעים האלה מותר לקבוע שלא היסוס כי עד מחצית המאה ה'ח' לא פגעו לרעה בכנסיית העלייה. הזמן שבנוגע אליו אין להכחיש אפשרות מקרה שהרגיו את הנוצרים, מאחר שאין עדות על ההיפוך, מצטמצם לתקופה של ששים-שבעים השנים בין ביקורו של ויליאם א'ד ומותו של תיאופאנס. מתוך הסתייגות כללית לכל מה שמספר תיאופאנס המוחזק להפרכת

(27) ר' *Theophanis Chronographia* ed. de Boor I p. 342, סה"י ב', עמ' 16-17;

יעין בדברי שַׁנְגָה, ציון (מאסף) ב', עמ' 102-103.

(28) עיין Caetani, *Annali dell' Islam* IV, גם *It. Hierosol.* ed. Geyer, p. 226.

p. 505 seq.

(29) אף אם יש להתייחס בחשד לנוסח החוזה, כפי שמוטר אותו טכרי א', 2405, בגלל הנקודה

האנטייהודית שבו, המעידה על השטחה נוצרית, אין להטיל ספק בעצם העניין של הבטחת חופש לדת ושלמות הכנסיות.

(30) עיין סה"י ב', עמ' 20. (31) ר' *It. Hier.* p. 236, סה"י ב', עמ' 33-34.

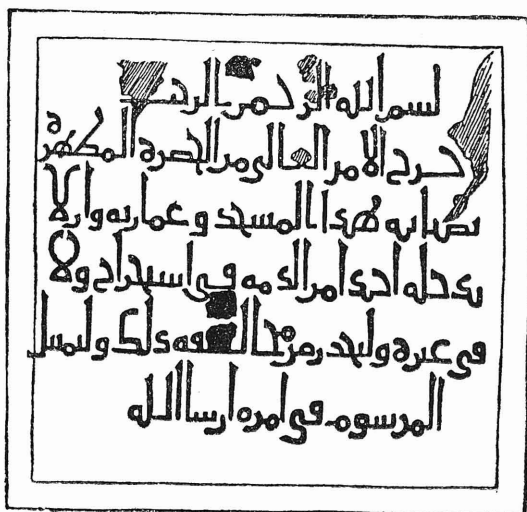
(32) עיין Tobler, *Descriptions* p. 33, 66 seq. (גם בתרגום האנגלי PPTS III,

(The Itinerary of St. Willibald, pp. 46-47

האשמות שוא נגד היהודים) 33 יש או לי לתת אימון לדבריו כי באותה תקופה ניצלו היהודים איזו הזדמנות—כגון רעידת אדמה שגרמה נזקים "מסגד עומר"—כדי להציק לנוצרים ולהשיב להם כגמולם.

כמטרה בחרו היהודים דווקא את כנסיית העליה שעל הר הזיתים מפני שכפי שראינו התחילו כבר אז—בראשית המאה ה'—לעלות על הר הזיתים. אז רכשו גם חלק ממנו—והנוצרים היו פוגעים בעולים, כפי שמעיד סהל בן מצליח על תקופתו³⁴. הסתת המוסלמים נגד כנסיית העליה היתה מעשה תגמול של היהודים.

אין כל ספק שלמרות רכישת מקום לתפילות ועצרות בהר הזיתים לא פסקו היהודים מלערער על גזירת הגירוש מהר הבית וניצלו כל הזדמנות של שינוי לטובה ביחס השלטונות אליהם וכך טענה חוקית-משפטית המבוססת על זכויות שהוענקו, כדי לשוב אל חצרות בית ה'. בין המערערים העיקריים, שיכלו להסתמך על פקודת הכלוף עבד אלמלך היו היהודים (והנוצרים) שהפקדו על ניקוי הר הבית ועל כן פוטרו ממש הגולגולת. המסורת על כך היתה חיה בקרב העם ושמענו למעלה, שהשלטונות הכירו עוד במאה ה"א בזכות הפיטורים ממש הגולגולת של אותן המשפחות. בשביל צאצאיהם של משרתי המסגד חשוב היה למלא את חובתם גם מבחינה חומרית, כדי למנוע שביוס מן הימים יבטלו את הפיטורים ממש הגולגולת, שהיה כבוד מנשוא בשביל עניי ירושלים.

ציור 1.

ואמנם יש להניח שלא פעם הצליחו היהודים להערים על הגזירה האוסרת להיכנס

33) הוא מספר כי הכלוף יויד השני (720 - 724) גזר - בהשמעתו של יהודי מלודקיה - על תמונת הקדושים והצלבים שבכנסיות; ובצדק מטילים ספק בכל הסיפור Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, S. 202-203; R. Hartmann, *Palästina unter den Arabern*, S. 25 דוגמה אחרת ליחסו של תיאופאנס יש למצוא בסיפורו על עשרת חביריו היהודיים של מוחמד; עין שׁוֹבָה, תרביץ ב', עמ' 89.

34) עיין סה"י ב', עמ' 43 ולעיל הערה 10. אכן בצדק משער שׁוֹבָה, כנ"ל (עיין הערה 27) עמ' 105, כי במקור שהיה לפני תיאופאנס דובר על יחס היהודים אל הר הזיתים יותר מאשר הוגש לפנינו.

לשטח הר הבית. לעומת זאת היו השלטינות בתקופות של הרעת היחס אל הלא-מוסלמים חוזרים ומזכירים את האיסור להיכנס להר הבית. ליתר תוקף נחקק אותו איסור באבן והוא נקבע בשער שעל ידו היו רגילים להתאסף — אולי דווקא בשער הזהב⁽³⁵⁾. זהו לדעתי הפתרון לבעיית הכתובת המופלאה, שנתגלתה בדיוק לפני חמישים שנה (31 ביולי, 1897) בסמטה המפרידה בין נכסי הקופטים לרוסים ממזרח לכנסיית הקבר. מידות האבן הן 110 x 110 x 105 ס"מ. מסביב לשטח שעליו חקוקה הכתובת שוליים, שרחבם 5 ס"מ ועמקם 0.8 ס"מ בערך. לפי הסימנים והעיבוד הוא מהתקופה ההדריאנית ואולי אף ההירודיאנית⁽³⁶⁾. הכתב הוא כופי ברור ויפה (ר' ציור 1). וזה לשון הכתובת⁽³⁶⁾.

1. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
2. خَرَجَ الْأَمْرُ الْعَالِي مِنَ الْحَضْرَةِ الْمَطَهْرَةِ
3. بِصِيَانَةِ هَذَا الْمَسْجِدِ وَعِمَارَتِهِ وَأَنْ لَا
4. تَدْخُلَهُ أَحَدًا مِنَ الذِّمَّةِ فِي اسْتِخْرَاجٍ وَلَا
5. فِي غَيْرِهِ وَلِيَحْذَرُ مِنْ مَخَالَفَةِ ذَلِكَ وَلِيَمْتَثِلَ
6. الْمَرْسُومَ فِي أَمْرِهِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ

התרגום:

1. בשם אללה הרחמן הרחום.
 2. יצא הצו הרם מלפני הוד מלכותו הטהור
 3. לשמור על המסגד הזה ולהחזיקו במצב טוב, ושלא
 4. תתן להיכנס לתוכו לאחד מן (אנשי) החסות לרגלי הוצאת האשפה ולא
 5. לרגל עניין אחר. ויזהר (כל אדם) מעבור על (צו) זה ויצוית
 6. לאדיקט בענייננו. אם ירצה אללה
- פירוש כתובת זאת — למרות שלמותה ובהירות הכתב — גרם לחוקרים קושי רב⁽³⁷⁾. הם נתלבטו בקביעת המסיבות ההיסטוריות שגרמו להוצאת האיסור ונלאו לבאר את *استخراج* המלה העיקרית שבצו, המגידה לשם מה היו אנשי החסות באים אל המסגד. ואמנם משאיר אותה פ'אן בר שם בתיקו⁽³⁸⁾. מכמה סיבות קשה לקבל את ההנחה, כי הכתובת היא מתקופת הכליף הפאטמי אלחאפם וקשורה בענייני המסגד, שלפי דברי אבטיכיוס הוקם כששים-שבעים שנה לפני שלטון אלחאפם⁽³⁹⁾. לא נוכל במקום

(35) דוגמה לקביעת איסור זה שימשה אולי האזהרה הקדומה מימי בית שני, האוסרת על כל לא יהוי להיכנס לתוך השטח המקודש. עיין לעניין זה באחרונה מ. שוה, קצץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, לזכר א. ז. וייצמן, עמ' 81. לערכים נודע הדבר באמצעות הכמרים.

(36) אכן זה אי אפשר לקבוע בוודאות לאחר שעבר על האבן עיבוד מוסלמי.

(37) במחקר הכתובת הזאת היו לי לתועלת רמזיו החשובים של פרופ. ל. א. מאיר, ש"ה הצעתי בראשונה את השערתו בעניין זה, והם נבלעו בתוך המאמר בלי ציון מיוחד, פרופ. בנעט ויל לברר את עניין הניכונים המיוחדים שבכתובת; בדבר כמה פרטים נועצתי עם ידידי ש. ו'י, ד"ר ב. מייזלר ומ. אבי-יונה; חובה נעימה היא לי להודות להם על עזרתם.

(38) רשימה ביבליוגראפית של המחקרים העוסקים בכתובת זו מוסר van Rchem, *CIA* et Abel, *Jerusalem, Ville*, (1922), p. 54 n. 1.

(39) *Jérusalem II*, p. 931, שאינם מחדשים בהם משהו. עד כמה שנודע לי לא עסקו לאחר מכן וי.

(38) עיין ש"מ, שם בתרגום הכתובת, ועמ' 65 הערה 2.

(39) עיין Ch. Clont-Ganneau, *Recueil d'Archéologie orientale* IV, p. 283 seq.

זה להצביע על כל נקודות התורפה שבהשערה זו, ולכן נסתפק בהודאת בעל-הדין; סיכמו של פאן ברשם בסוף דיונו המקיף (40):

Bien que très fortement motivée, cette attribution reste une hypothèse en attendant qu'un fait nouveau donne l'explication définitive et peut-être la date précise d'un des plus curieux monuments de l'epigraphie arabe.

העובדה שעד כה לא ניסו לפרש את הכתובת על רקע, העלול לבאר את הדברים הסתומים בכתובת, מצדיקה את נסיוני לחפש אחר מסגרת היסטורית אחרת, השערתי המוגשת בזה משתלבת בפרטיה בביקורת השערתי של קלרמן-גאנז ולכן תוצע כאן רק בקוויה הכלליים.

הכתובת היא מתקופתו של אחד הכליפים העבאסיים שנתפרסמו בגזירותיהם נגד הדימי, אנשי החסות. מתקבל על הדעת שהיא מוזמנו של הכליף מקתדר (908—932 לסה"נ), אף-עפ"י שמבחינה פליאוגראפית מותר אולי להקדימה אף לזמנו של מתנבל (847—861). נראה שהיא נחקקה בהזדמנות תיקון בדק המסגד או כיפת הסלע והיא אוסרת על אנשי החסות, יהודים ונוצרים, להיכנס לשטח הר הבית באמתלה של הוצאת האשפה, ניקוי הבורות או לרגלי מלאכה אחרת, כגון התקנת הפתילות והמנורות. שמו של הכליף לא נזכר בכתובת, מפני שבאמת לא היתה כאן פקודה חדשה, אלא חזרו והזכירו את הגזירה שיצאה מלפני אחד הכליפים או מחצרו (41).

ועתה אי אלה פרטים חשובים: השימוש במלה *حضر* (בהוראת פנים (42), חצר הכליף, שכיחה היתה כבר בימי העבאסיים (43). הכינוי *مطهر* טהור, זך, אינו מיוחד דווקא למשפחת עלי, ומצאנו שהשתמשו בו בפנייה אל אחד הכליפים העבאסיים — הארון ארשיד (44). המלה *مسجد* מציינת בתיאורי ירושלים של הגיאוגרפים הערביים את כל שטח הר הבית ולא רק את מסגד אל אקצא (45). הוראת הפועל *خرج*, בבניין העשירי, היא *he took; led, drew, or pulled, out or forth*: but this (the 10th form) generally implies some degree of effort, or labour; ... You say: *I extracted the thing from the mine, clearing it from its dust*.

כיצד נתגלגלה הכתובת הזאת לקרבת כנסיית הקבר? ייתכן כי אך מקרה הוא שבשעת סתימת שער הזהב (47) הוציאוה ממקומה ולאחר מכן הכניסוה בלי כל כוונה בשעת התיקונים הרבים במקום אחר. אך לגמרי לא מן הנמנע, שהיתה כאן פעולה עוינת מצד היהודים מתוך כוונה להציק בזה לנוצרים—דבר שאפשר להבינו על רקע יחסים המתוחים בין היהודים והנוצרים במחצית השנייה של המאה ה' לסה"נ. חלק ב' יבוא.

(40) כנ"ל עמ' 67. (41) אמנם גם בחידוש פקודות ישנות רגילים היו—אם לא היתה סיבה

מיוחדת להיפגע מזאת—להזכיר את שם מחדש הפקודה. (42) פנים—נוכחות, presence, כלשון המקרא

ויאמרו, י. ילכו... ויאמר אם אין פניך הולכים, שמ' ל"ג, י"ד, ט"ו; ועוד.

() עיין אבן קתיבה, אדב אל כאתב (מצר, דפוס רחמאניה, בלי שנה) עמ' 584; השווה לו

טברי ג'מ' 1392 שורה 11 (=הוצ' מצר ז', עמ' 356) ועיין גם פאן ברשם כנ"ל, עמ' 56 הערה 2.

אחד המשוררים פונה אל הכליף במלים: يا ايها الخليفة المطهر! אעאני י"ז, עמ' 79 שורה 115

כחמישים לפני כן מכנה א-סיד אלח'מירי בתואר זה את י"ד בן עלי, נכדו של חסין בן עלי; טברי

עמ' 1715 15 (הוצ' מצר ה', 507 שו' 1). למקום זה הסנה את חסות לבי פרום. בנעט.

(45) Le Strange, Palestine under the Moslems, p. 96.

(46) Lane s. v. خرج IV and X. (47) עיין לעיל עמ' 159.